

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

ГУЛЯЄВА Анна Сергіївна

УДК 159.942.98:314.1

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
СИСТЕМИ ПЕРЕКОНАНЬ ОСОБИСТОСТІ
В КРИЗОВИХ УМОВАХ

19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2023

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля МОН України, кафедра практичної психології та соціальної роботи, м. Київ.

Науковий керівник:

доктор психологічних наук, професор
Папуча Микола Васильович,
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя, кафедра загальної
та практичної психології, завідувач.

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор
Кононенко Оксана Іванівна,
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова, кафедра соціальної
психології, завідувачка;

кандидат психологічних наук, доцент
Яремчук Віталія Василівна,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, кафедра
соціальної психології, доцент.

Захист відбудеться «08» квітня 2023 року о 15.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 29.051.11 Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля МОН України за адресою: 01042, м. Київ, вул. Іоанна Павла II, 17.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля МОН України за адресою: 01042, м. Київ, вул. Іоанна Павла II, 17.

Автореферат розісланий «07» березня 2023 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

О.О. Смирнова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. В умовах глобальних перетворень, економічної та соціально-політичної нестабільності гостро постає проблема вивчення системи переконань особистості. Відображаючи динамічність позиції особистості у різних сферах людського буття – соціальній, територіальній та інших, система її переконань здатна, з одного боку, виступити в якості об'єктивної міри наповненості адаптаційними ресурсами, а з іншого, – скласти основу прогнозу життєвих досягнень та її успішності загалом. Особливої уваги у цьому аспекті потребують питання системи переконань особистості в кризових умовах вимушеного переселення, коли початковий конфлікт між відсутністю позитивної мотивації до переїзду і фізичною неможливістю подальшого перебування за місцем постійного проживання, труднощі адаптації, визначають формування нового специфічного досвіду, який виходить за межі звичайного і повсякденного, що може призводити до фундаментальних зсувів у настроях та світобаченні людини, відбиватися на системі її переконань.

Констатовано, що у зазначеному контексті досліджуються різні аспекти кризових періодів особистісного самовизначення (В. Бочелюк, У. Михайлишин, М. Орап, М. Папуча, В. Яремчук та ін.), а швидко змінюваний технологічний базис визначає необхідність постійного пристосування людини до динамічного соціального середовища (Ю. Бохонкова, С. Гарькавець, Н. Завацька, Н. Максимова та ін.).

Дослідники (І. Бурлакова, А. Коваленко, З. Ковальчук, Л. Спицька, С. Цимбал та ін.) артикулюють увагу на тому, що процеси, які відбуваються у сучасному суспільстві, істотно впливають на життєдіяльність особистості, визначаючи характер її розвитку у специфічно змінюваних умовах, зокрема в період вимушеного переселення, викликають необхідність мобілізації особистісного потенціалу для їх опанування, збереження цілісності, формування та розвитку самодостатності (Ю. Завацький, О. Кононенко, В. Корнієнко, О. Литвиненко, Л. Пілецька, Р. Шевченко та ін.).

Актуальність запропонованого дослідження обумовлена також необхідністю розробки і впровадження інноваційних підходів у соціально-психологічній практиці, що дозволять реалізувати методи діагностики системи переконань особистості, створити соціально-психологічні умови для оптимізації цієї системи. Крім того, поглиблення наукових уявлень про систему переконань особистості в кризових умовах, про механізми і динаміку змін, які в ній відбуваються, зокрема в умовах вимушеного переселення,

сприятимуть розумінню її функціонування й розвитку (О. Бондаренко, П. Горностай, В. Панок, М. Папуча, М. Семиліт, Т. Титаренко та ін.).

Відзначаючи важливість наукового внеску вчених (П. Блау, Ф. Гато, Д. Глас, С. Ліпсет, О. Петрунько та ін.) у розуміння феноменології переконань особистості, слід зазначити, що вони здебільшого орієнтувалися на окремі аспекти окресленої проблеми і не ставили, зокрема, своїм завданням дослідити соціально-психологічні аспекти життєвого сценарію особистості та просторові проєкції її системи переконань; визначити їх взаємозв'язок з задоволеністю життям, саморегуляцією та соціальною мобільністю особистості в кризових умовах вимушеного переселення.

Отже, актуальність даного дослідження визначається необхідністю вивчення системи переконань особистості, як з позицій наукової соціально-психологічної парадигми, так і на основі теорії та практики сучасного соціально-психологічного знання. Таким чином, існування суперечностей між нерозробленістю проблеми вивчення переконань особистості у кризових умовах (вимушеного переселення) та нагальною необхідністю дослідити соціально-психологічні особливості системи таких переконань зумовило вибір теми дисертаційного дослідження: *«Соціально-психологічні особливості системи переконань особистості в кризових умовах»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках комплексних науково-дослідних тем кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля «Соціокультурні та психологічні аспекти адаптації особистості в сучасному соціумі», «Соціально-психологічні основи розвитку адаптаційного потенціалу особистості засобами інноваційних психотехнологій в умовах трансформаційних змін сучасного суспільства». Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 2 від 30 серпня 2016 р.) та узгоджено з Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 6 від 27 вересня 2016 р.).

Об'єкт дослідження – система переконань особистості в кризових умовах.

Предмет дослідження – соціально-психологічні особливості системи переконань особистості в кризових умовах (вимушеного переселення).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично визначити соціально-психологічні особливості системи переконань особистості в кризових умовах (вимушеного переселення).

Для досягнення мети було висунуто такі **завдання дослідження**:

1. Провести теоретико-методологічний аналіз наукових підходів до проблеми вивчення системи переконань особистості в кризових умовах.

2. Розкрити критеріально-ступеневі характеристики сформованості системи переконань особистості в кризових умовах (вимушеного переселення).

3. Здійснити порівняльний аналіз соціально-психологічних особливостей системи переконань вимушених переселенців та осіб, не змушених до переселення.

4. Розробити соціально-психологічну програму оптимізації системи переконань особистості в кризових умовах та оцінити її ефективність.

Теоретико-методологічну основу дослідження становили: принципи системного (В. Бочелюк, К. Лоренц, М. Папуча, І. Пасічник, В. Семиченко та ін.), суб'єктно-діяльнісного (Г. Костюк, С. Максименко, І. Пасічник, В. Роменець та ін.), індивідуально-орієнтованого (Л. Бінсвангер, Дж. Бьюдженталь, Є. Гейко, Ю. Джендлін, В. Турбан та ін.) підходів в психології; концепції структурування внутрішнього світу особистістю (М. Папуча) та розвитку особистості як активного суб'єкта життєдіяльності (Н. Добровольська, О. Кононенко, Т. Титаренко, Н. Чепелєва та ін.); концептуальні підходи до особливостей детермінації соціальної активності особистості (С. Гарькавець, М. Журба, В. Корнієнко, С. Мілграм, Р. Шевченко та ін.) та її адаптаційних властивостей у соціальному середовищі (А. Борисюк, Ю. Бохонкова, Н. Завацька, О. Литвиненко, О. Лосієвська, М. Орап, Л. Пілецька та ін.); положення когнітивної психології, когнітивних теорій особистості і когнітивної психотерапії про роль антиципаційних когнітивних схем у сприйнятті та пізнанні (Ф. Бартлетт, І. Батраченко, А. Бек, В. Гвідано, Е. Горовітц, Дж. Келлі, Дж. Ліотті, У. Найсер, Ж. Піаже та ін.); погляди на розвиток цілепокладання та трансформацію мотиваційно-ціннісної сфери особистості (О. Бондарчук, С. Гарькавець, І. Данилюк, Л. Засєкіна, А. Коваленко, А. Кононенко, Ю. Швалб та ін.); теорії психологічної кризи та кризових станів особистості (Л. Брюдаль, Ю. Завацький, Дж. Каплан, З. Ковальчук, Х. Ремшмідт, Л. Спицька, Т. Титаренко та ін.); концепція психічної травми (Р. Янофф-Бульман та ін.); положення і принципи активних соціально-психологічних форм і методів роботи (О. Блискун, І. Гоян, В. Завацький, У. Михайлишин, Л. Онуфрієва, О. Смирнова, М. Тоба, С. Цимбал, В. Яремчук, Т. Яценко та ін.).

Методи дослідження:

– *теоретичні:* концептуальний аналіз наукової літератури з проблеми дослідження соціально-психологічних особливостей системи переконань

особистості в кризових умовах (методи порівняння, систематизації, узагальнення); наукова інтерпретація і синтез емпіричних даних;

– *емпіричні*: спостереження, бесіда, анкетування, інтерв'ювання, психологічне тестування з використанням психодіагностичних методик: опитувальника «Шкала базових переконань» (World assumptions scale, WAS) (Р. Янофф-Бульман); опитувальника «Шкала оцінки задоволеності життям (якості життя)» (Quality of Life Enjoyment and Satisfaction Questionnaire – Short Form, Q-LES-Q-SF) (Дж. Ендікот);

– *статистичні*: результати емпіричного дослідження опрацьовувалися з використанням методів математичної статистики з їх подальшою якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням. Статистична обробка результатів дослідження здійснювалася за допомогою пакету статистичних програм SPSS (версія 21.0).

Організація і база дослідження. Дослідження проводилось упродовж 2015-2022 років на базі науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій (м. Сєвєродонецьк, м. Київ), Українського Північно-Східного Інституту прикладної та клінічної медицини (м. Суми), Південноукраїнського інституту психології, психотерапії та управління (м. Одеса).

Вибірку склали 330 респондентів, з яких 114 осіб – вимушені переселенці (30 (26,3%) чоловіків і 84 (73,7%) жінки) та 216 респондентів, не змушених до переселення (92 (42,6%) чоловіка та 124 (57,4%) жінки); середній вік досліджуваних 40,4 роки. Респонденти обох груп добиралися з урахуванням соціодемографічних показників (стать, вік, рівень освіти, сімейний статус, рівень доходів тощо).

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечена методологічним обґрунтуванням вихідних теоретичних позицій, використанням взаємодоповнювальних методів, що відповідають меті та завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісних та якісних методів аналізу отриманих емпіричних даних, використанням методів математичної статистики.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що:

– *вперше*: обґрунтовано теоретико-методологічні засади та методична база дослідження системи переконань особистості в кризових умовах, спрямовані на вивчення психологічних компонентів і предикатів системи переконань у взаємодії з провідними соціально-психологічними особливостями особистості; виявлено критеріально-ступеневі характеристики сформованості системи переконань особистості (у групах з високою та низькою соціальною мобільністю) та їх взаємозв'язок з її саморегуляцією в кризових умовах; встановлено відмінності у провідних показниках базових

переконань та задоволеності життям в кризових умовах вимушеного переселення (фундаментальні уявлення про світ, соціальна задоволеність, задоволеність індивідуальним життєвим простором та здоров'ям, інтегральна життєва задоволеність);

– *розкрито* концептуальні й змістовно-процесуальні засади побудови соціально-психологічної програми оптимізації системи переконань особистості в кризових умовах, із визначенням основних складових її ефективної реалізації, через запровадження інноваційних соціально-психологічних психотехнологій;

– *поглиблено та уточнено*: уявлення про соціально-психологічну обумовленість функціонування системи переконань особистості в кризових умовах (вимушеного переселення);

– *набули подальшого розвитку*: методичне забезпечення вивчення системи переконань особистості в кризових умовах; підходи до засобів і технологій оптимізації системи переконань особистості в кризових умовах, зокрема у перебігу вимушеного переселення.

Теоретичне значення дослідження полягає у визначенні та обґрунтуванні соціально-психологічних особливостей системи переконань особистості в кризових умовах на засадах системного та індивідуально-орієнтованого підходів; поглибленні психологічних знань про систему переконань особистості в кризових умовах з позицій соціальної психології; у розширенні уявлень про роль і місце системи переконань особистості у детермінації її соціальної активності, а також функції регуляції її соціальної поведінки й особистісного розвитку в кризових умовах; виокремленні принципів, методів, прийомів та психотехнологій оптимізації системи переконань особистості в кризових умовах (вимушеного переселення).

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання психодіагностичного інструментарію для вивчення соціально-психологічних особливостей системи переконань особистості в кризових умовах; у розробці змісту соціально-психологічної програми оптимізації системи переконань особистості в кризових умовах. Теоретично та емпірично обґрунтовані положення дисертації можуть використовуватися для визначення змістовного наповнення програм з соціально-психологічної допомоги в кризові періоди життя особистості; як методичне підґрунтя у психологічному консультуванні, у психодіагностичній, психопрофілактичній, психокорекційній та психотерапевтичній роботі з вимушеними переселенцями. Запропонована програма може бути рекомендована для впровадження у кризових центрах, центрах соціально-психологічної допомоги, соціальної адаптації, медико-соціальної реабілітації, відновлювального лікування та ін.

Результати дослідження **впроваджено** у роботу науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій (м. Сєверодонецьк, м. Київ) (довідка № 663/36 від 22.11.2022 р.), Українського Північно-Східного Інституту прикладної та клінічної медицини (м. Суми) (довідка № 1602-1 від 16.02.2023 р.); у навчально-науковий процес Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (довідка № 701/15.17 від 15.12.2022 р.), Хмельницького національного університету (довідка № 167.04 від 21.06.2022 р.), Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (довідка № 2423-18 від 12.09.2022 р.), Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (довідка № 01-23/25 від 20.02.2023 р.), Південноукраїнського інституту психології, психотерапії і управління (м. Одеса) (довідка № 117/1 від 19.12.2022 р.) і використовуються у процесі викладання професійно-орієнтованих дисциплін та спецкурсів «Соціальна психологія», «Психологія соціальної роботи», «Психологія особистості», «Психологія спілкування», «Технології розвитку адаптаційного потенціалу особистості» та ін.

Особистий внесок авторки. Розроблені наукові положення та отримані результати емпіричного дослідження є самостійним внеском авторки у дослідження соціально-психологічних особливостей системи переконань особистості в кризових умовах. В опублікованих зі співавторами працях доробок авторки становить 60%. Розробки та ідеї, що належать співавторам, у дисертації не використовуються.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційної роботи було представлено на науково-практичних конференціях, семінарах різного рівня, зокрема на *міжнародних*: III науково-практичній конференції «Актуальні питання соціальної та практичної психології у координатах сучасних парадигм» (Сєверодонецьк, 2015 р.), науково-практичній конференції «Наукова дискусія: питання педагогіки і психології» (Київ, 2016 р.), науково-практичній конференції «Психологія і педагогіка в системі сучасного гуманітарного знання XXI століття» (Харків, 2016 р.), науково-практичній конференції «Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social sciences» (Kielce, 2016), XI науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 2017 р.), науково-практичній конференції «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук» (Львів, 2018 р.), III науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Соціально-психологічні технології розвитку особистості» (Херсон, 2018 р.), II науковій конференції «Modern educational space: the transformation of national

models in terms of integration» (Leipzig, 2018), науково-практичній конференції «Педагогіка і психологія: актуальні проблеми досліджень на сучасному етапі» (Київ, 2019 р.); з міжнародною участю: XV науково-практичній конференції «Соціально-психологічні проблеми гендерної стратифікації суспільства» (Дніпро, 2022 р.); *регіональному*: науково-практичному семінарі «Арт-терапія в практичній діяльності спеціального психолога» (Київ, 2017 р.); доповідалися та обговорювалися на розширених засіданнях кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля і кафедри загальної та практичної психології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (2015-2022 рр.).

Публікації. Основні положення й висновки дисертаційної роботи представлено у 18 публікаціях авторки, з яких 1 розділ колективної монографії, 7 статей у наукових фахових виданнях із психології (з них 6 статей – у наукометричних виданнях, 1 з яких – у міжнародному періодичному виданні), 10 публікацій – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій та інших виданнях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел із 256 найменувань (з них 58 – іноземними мовами). Загальний обсяг дисертації викладено на 226 сторінках, із них 172 сторінки основного тексту. Робота містить 6 таблиць на 10 сторінках, 5 рисунків на 4 сторінках, 2 додатки на 3 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, її зв'язок з науковими програмами, планами, темами; визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, методи дослідження; розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення отриманих результатів; наведено дані про апробацію роботи, подано відомості про публікації авторки з теми дослідження; окреслено структуру та обсяг дисертації.

У **першому розділі «Теоретико-методологічні основи вивчення системи переконань особистості в кризових умовах»** наведено теоретичний аналіз поглядів на світогляд та систему переконань особистості в сучасному соціумі; обґрунтовано роль системи переконань у структурі та формуванні особистості; розкрито соціально-психологічні особливості вимушеного переселення як чинника кризи особистості.

Констатовано, що переконання виникають та еволюціонують у перебігу становлення та розвитку особистості, у комунікації з оточенням, у долученні

до культурної спадщини (С. Максименко, М. Папуча, І. Пасічник та ін.).

Показано, що переконання є духовним стрижнем особистості та основним елементом її світогляду, як сукупності узагальнених уявлень про дійсність, які визначають та розкривають ставлення особистості до життєсвіту (як з боку теоретичного, так і у практичній площині), модальність сприйняття, наділення та трансформацію смислів і, зрештою, оцінювання навколишнього світу й образу Я (з виконанням пізнавально-орієнтаційної (знання та цінності) та соціально-практичної (установки та норми) функцій). Разом із тим, світогляд надає особистості орієнтацію на життєвому шляху, можливість формулювання цілей, котрі вона прагне досягнути у перебігу власної життєдіяльності, уможливує прийняття навколишнього світу або мотивацію до змін; на світоглядній основі виникають цінності – як індивідуальні, так і групові (А. Кононенко, М. Тоба, Ю. Швалб, Р. Янофф-Бульман та ін.).

Наголошується, що переконання є сталою системою поглядів, закріплених не тільки у сфері свідомості, а й на рівні підсвідомого, інтуїції, де чільну роль виконують почуття та емоції. Крім того, переконання є усвідомленим мотиваційним феноменом, а їх наявність в індивідуальній особистісній структурі вказує на рівень соціальної активності особистості (А. Коваленко, З. Ковальчук, Л. Онуфрієва та ін.).

Визначено, що система переконань набуває завершеної форми у перебігу засвоєння (інтеріоризації) масиву концепцій, відношень, ідей, правил. Формування переконань має місце переважно внаслідок інтенсивної когнітивної (пізнавальної) діяльності особистості; при цьому провідну роль може відігравати некритична інтеріоризація вже наявних когнітивних комплексів; переконання можуть утворюватися й як продукт функціонування механізмів психологічного захисту тощо (Є. Гейко, Н. Добровольська, В. Турбан, Т. Яценко та ін.).

Отже, система переконань закладає світоглядну основу особистості, піднімаючи рівень її життєвої впевненості, та надає певний вектор життєдіяльності, створюючи мотиваційно-вольову основу для життєздійснення.

З'ясовано, що базисні переконання особистості можуть радикально змінюватися у кризових умовах. При цьому одним із принципових здобутків індивідуального розвитку та формування самосвідомості особистості є розуміння кризової ситуації не лише як проблеми, а й як нового виклику, можливостей для розвитку. Через прийняття кризової ситуації і свободи, котра виникає в ній як право на свідомий особистий вибір, людина створює докорінно оновлене світобачення, зокрема й через оновлення власної системи переконань. Принциповим положенням нового світосприйняття є визнання

протилежностей, а саме неоднорідності навколишнього світу, на основі прийняття теорій системного аналізу та синергії (Ю. Бохонкова, В. Бочелюк, М. Журба, М. Семиліт та ін.).

Визначено, що у кризових умовах суспільно-політичної нестабільності особливої уваги потребують соціально-психологічні проблеми вивчення системи переконань вимушених переселенців. Аналіз робіт сучасних дослідників (Л. Боярин, Н. Завацька, Л. Засєкіна, М. Папуча, Л. Пілецька, М. Тоба, С. Яковлева та ін.) вказує на те, що такі проблеми носять комплексний характер та охоплюють всі основні сфери особистості: емоційну, когнітивну, поведінкову, мотиваційну, комунікативну.

Зазначене артикулює необхідність визначення соціально-психологічних особливостей системи переконань особистості в кризових умовах, зокрема у перебігу вимушеного переселення.

У другому розділі «Емпіричне дослідження соціально-психологічних особливостей системи переконань особистості в кризових умовах» висвітлено основні етапи дослідження, обґрунтовано репрезентативність вибірки; здійснено аналіз психодіагностичного інструментарію та його відповідності завданням дослідження; наведено методи кількісної обробки отриманих даних; проведено констатувальний експеримент та узагальнено його результати.

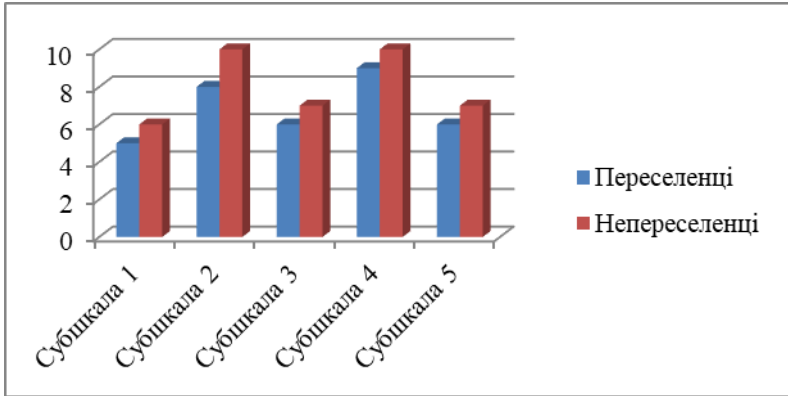
Основні завдання констатувального етапу дослідження полягали у вивченні психологічних компонентів і предикатів системи переконань у взаємодії з провідними соціально-психологічними особливостями досліджуваних; виявленні критеріально-ступеневих характеристик сформованості системи переконань досліджуваних (у групах з високою та низькою соціальною мобільністю) та їх взаємозв'язку з її саморегуляцією в кризових умовах; встановленні відмінностей у провідних показниках базових переконань та задоволеності життям в кризових умовах (вимушеного переселення); здійсненні порівняльного аналізу особливостей системи переконань вимушених переселенців та осіб, не змушених до переселення.

Для вирішення завдань констатувального етапу дослідження були задіяні стандартизовані психодіагностичні методики (опитувальник «Шкала базових переконань» (World assumptions scale, WAS) (Р. Янофф-Бульман); опитувальник «Шкала оцінки задоволеності життям (якості життя)» (Quality of Life Enjoyment and Satisfaction Questionnaire – Short Form, Q-LES-Q-SF) (Дж. Ендікот); анкета задоволеності життям до переселення та в умовах вимушеного переселення (А. Гуляєва), а також структурованого інтерв'ю.

Індикатором кризовості умов був факт вимушеного переселення із зони бойових дій та наявність різних психологічних ознак кризи: досліджувані були

змушені залишати та докорінно змінювати звичні умови життя; докладати значних зусиль для стабілізації та облаштування життя в нових умовах.

Результати порівняльного аналізу показників базових переконань вимушених переселенців (за методикою «Шкала базових переконань») та досліджуваних, не змушених до переселення, унаочнені на рис. 1.

Примітка: Субшкала 1 – «Образ Я»; Субшкала 2 – «Доброзичливість оточуючого світу»; Субшкала 3 – «Справедливість»; Субшкала 4 – «Удача»; Субшкала 5 – «Переконання про контроль»; значення показників наведені у стенах

Рис. 1. Базові переконання вимушених переселенців та осіб, не змушених до переселення, за шкалою базових переконань Р. Янофф-Бультман

Визначено, що у вибірці осіб, не змушених до переселення, базові переконання мають вищі показники, а отже, більшу тенденцію до безпеки та конструктивності. Разом із цим, кризові події зумовили зміну базових переконань у вимушених переселенців, у яких похитнулися уявлення щодо безпеки та стабільності оточуючого світу і пов'язані з ними уявлення про образ Я, справедливість, удачу та контроль.

Якісний аналіз даних констатувального етапу дослідження та застосування статистичних методів їх обробки дозволив виокремити соціально-психологічні особливості системи переконань респондентів в кризових умовах вимушеного переселення, які полягають у зниженому загальному відчутті власного благополуччя, зниженій задоволеності різними

асpekтами життя (здоров'ям, роботою, дозвіллям, власним настроєм, економічним становищем) та базовими переконаннями про себе, як менш гідних любові і поваги, менш удачливих, а про світ – як менш справедливий і безпечний.

Виявлено та проінтерпретовано основні кореляційні зв'язки за шкалами застосованих психодіагностичних методик. Так, задоволеність власним фізичним здоров'ям (за шкалою оцінки задоволеності життям (якості життя)) корелює з субшкалою 1 «Образ Я» (за шкалою базових переконань) ($r=0,283$; $p<0,01$), з субшкалою 2 «Доброзичливість оточуючого світу» ($r=0,188$; $p<0,05$), з субшкалою 4 «Удача» ($r=0,301$; $p<0,01$), з субшкалою 5 «Переконання про контроль» ($r=0,284$; $p<0,01$). В цілому аналіз кореляційних зв'язків свідчить про те, що компоненти системи переконань вимушених переселенців про себе, оточуючий світ, справедливість, контроль та удачу, корелюють з компонентами задоволеності різними аспектами життя цих досліджуваних.

Розкрито критеріально-ступеневі характеристики сформованості системи переконань особистості в кризових умовах (у перебігу вимушеного переселення). Встановлено, що для більшості респондентів (78,1% осіб) притаманні цінності гуманізму: прагнення до добра, соціальної справедливості, кохання. Проте, внаслідок обмеженого спілкування з рідними з причин вимушеного переселення, з'являються різного роду фрустрації. Виявлено, що більше половини досліджуваних з числа вимушених переселенців (51,8% осіб), віднесених до групи соціально мобільних, задоволені життям після переїзду більшою мірою, ніж до нього, що можна тлумачити як наслідок мобілізації внутрішніх ресурсів у кризових умовах, коли необхідно вибудовувати власне життя докорінно по-іншому.

Статистичний аналіз, проведений із застосуванням аналізу головних компонент, методу обертання – Варімакс з нормалізацією Кайзера, засвідчив, що обертання зійшлося у 7 ітерацій. У процесі факторного аналізу базових переконань та задоволеності життям вимушених переселенців було виділено п'ять факторів – «Фундаментальні уявлення про світ», «Соціальна задоволеність», «Задоволеність індивідуальним життєвим простором», «Задоволеність здоров'ям» та «Інтегральна життєва задоволеність». Факторний аналіз надав змогу виокремити провідні ознаки, які лежать в основі взаємозв'язку базових переконань та задоволеності життям досліджуваних. До найважливіших для наукового аналізу змінних, згідно з даними факторного аналізу, були віднесені: загальна система фундаментальних уявлень про світ, задоволеність соціальними зв'язками, індивідуальним життєвим простором та здоров'ям, а також інтегральна задоволеність життям.

Здійснено порівняльний аналіз системи переконань вимушених переселенців та осіб, не змушених до переселення. З'ясовано, що між зазначеними категоріями респондентів є низка розбіжностей за показниками базових переконань та життєвої задоволеності. Це надало можливість виділити соціально-психологічні особливості системи переконань досліджуваних, віднесених до групи осіб з низькою соціальною мобільністю в кризових умовах, які полягають у різкому падінні відчуття індивідуального добробуту, меншій задоволеності провідними аспектами життєдіяльності і життєздійснення.

Дані, отримані на констатувальному етапі дослідження були враховані при побудові соціально-психологічної програми оптимізації системи переконань особистості в кризових умовах.

У **третьому розділі «Соціально-психологічні засади оптимізації системи переконань особистості в кризових умовах»** розкрито концептуальні основи та зміст соціально-психологічної програми оптимізації системи переконань особистості в кризових умовах (вимушеного переселення) та проведено оцінку її ефективності.

На основі проведеного теоретичного аналізу та констатувального етапу дослідження було розроблено соціально-психологічну програму оптимізації системи переконань особистості в кризових умовах (вимушеного переселення), яка ґрунтувалася на принципах системності, динамічності, гнучкості, диференційованого прогнозування, перспективності, а також креативності, адаптивності та опори на внутрішні ресурси її учасників.

Концептуальні засади соціально-психологічної програми оптимізації системи переконань особистості в кризових умовах (вимушеного переселення) відображали сучасний рівень розвитку особистості в руслі загальноєвропейських цивілізаційних процесів свободи і демократії, який передбачає інтеграцію процесів розвитку і саморозвитку особистісного, інтелектуально-морального і соціального потенціалу особистості (Ю. Завацький, М. Панов, Л. Спицька та ін.). Виділено провідні характеристики оптимізації системи переконань особистості в кризових умовах (вимушеного переселення), як-то цілеспрямованість, діалектичність, процесуальність, осмислення.

Соціально-психологічна програма оптимізації системи переконань особистості в кризових умовах складалася з 10 модулів, кожен з яких мав визначену структуру занять: вступ, основну частину, рефлексію заняття та домашнє завдання. Особливостями корекційно-розвивальної роботи була орієнтованість на систему переконань та опора на гармонійні, оптимістичні

переконання, які можуть стати важливим чинником у зміні життєвої ситуації вимушених переселенців.

У розробленій соціально-психологічній програмі оптимізації системи переконань особистості в кризових умовах (вимушеного переселення) були задіяні соціалізуючі (підвищення соціальної адаптації учасників програми); корекційні (виправлення негативних тенденцій у психіці); інтегративні (підвищення цілісності особистості) психотехнології. Зокрема, інтегративні психотехнології виступали як комплексні програми групової та індивідуальної роботи, спрямованої на емоційно-вольову сферу (процеси саморегуляції), свідомість і самосвідомість, соціальні та особисті відносини учасників.

З метою забезпечення системного результату, у задіяних в межах соціально-психологічної програми психотехнологіях, використовувалися різноманітні оптимізуючі, розвивальні, катарсичні і трансформаційні методи, конструктивно поєднані між собою.

Соціально-психологічна програма оптимізації системи переконань особистості в кризових умовах проводилася з групою вимушених переселенців з низькою соціальною мобільністю, яку становили 48 учасників (31 жінка та 18 чоловіків) у віці від 24 до 53 років, розподілених на 4 підгрупи по 12 осіб у кожній з них.

До та після апробації соціально-психологічної програми з усіма її учасниками проводилося психодіагностичне обстеження з задіянням методик WAS та Q-LES-Q-SF. Результати статистичної обробки даних до та після проведення формувального експерименту із застосуванням U-критерію Манна-Уїтні засвідчили наявність статистично значущих відмінностей між показниками задоволеності життям та системою переконань учасників програми за всіма діагностованими показниками. Про високу ефективність розробленої та апробованої соціально-психологічної програми оптимізації системи переконань особистості в кризових умовах (вимушеного переселення) свідчить зростання показників задоволеності досліджуваних різними аспектами власного життя та узгодженості переконань про власне Я, навколишнє середовище, соціальну справедливість, успіх та досягнення ($p \leq 0,05$).

Проведений формувальний етап дослідження дозволив визначити основні складові ефективної реалізації соціально-психологічної програми оптимізації системи переконань особистості в кризових умовах (вимушеного переселення), які полягають у розробці чітких правил та політики, з урахуванням прав людини і людської гідності; виділення відповідної кількості ресурсів, достатньої для забезпечення базових потреб вимушених переселенців; виділення ресурсів на підготовку персоналу, зокрема на

навчання культурній чутливості, толерантності, практикам ненасильницького спілкування; регулярні психологічні тренінги культурної чутливості для фахівців, що мають працювати з вимушеними переселенцями, з обов'язковим оцінюванням якості роботи та наданих послуг відповідно до стандартів їх якості, з особливою увагою до вразливих груп вимушених переселенців (дітей, осіб похилого віку, осіб з особливими потребами) тощо.

Отже, розроблена соціально-психологічна програма є дієвим засобом оптимізації системи переконань особистості в кризових умовах (вимушеного переселення); вона сприяла цілеспрямованому конструктивному плануванню, побудові й перетворенню власних дій, вчинків відповідно до змінюваного життєвого контексту та розвинутих можливостей соціальної мобільності.

Загалом результати формульованого етапу дослідження підтвердили ефективність впровадження соціально-психологічних засобів оптимізації системи переконань особистості в кризових умовах.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове розв'язання проблеми визначення соціально-психологічних особливостей системи переконань особистості в кризових умовах і зроблено такі висновки.

1. Теоретико-методологічний аналіз наукових підходів до проблеми дослідження показав, що система переконань формується як наслідок засвоєння (інтеріоризації) на когнітивно-ментальному рівні певних понять, відношень, тез, принципів як істинних. Формування переконань відбувається здебільшого внаслідок активної когнітивної (пізнавальної) діяльності особистості; при цьому велике значення має й некритичне привласнення вже наявних переконань (особливо у дитинстві); переконання здатні також формуватися внаслідок дії механізмів психологічного захисту. З'ясовано, що система переконань створює матрицю життя особистості, додає життєвої впевненості, закладає базис її світогляду, з якого постає пізнання й оцінка дійсності. Показано, що переконання скеровують поведінку особистості та слугують підставою мотиваційно-вольової діяльності для виконання повсякденних завдань. Наголошується, що базові переконання особистості можуть суттєво мінятися під впливом неопрацьованих психологічних травм та кризових подій, внаслідок яких докорінно змінюються її установки та поведінкові патерни.

2. Розкрито критеріально-ступеневі характеристики сформованості системи переконань особистості в кризових умовах (у перебігу вимушеного переселення). Встановлено, що для більшості респондентів притаманні

цінності гуманізму: прагнення до добра, соціальної справедливості, кохання. Проте, внаслідок обмеженого спілкування з рідними з причин вимушеного переселення, з'являються різного роду фрустрації. Виявлено, що більше половини вимушених переселенців, віднесених до групи соціально мобільних, задоволені життям після переїзду більшою мірою, ніж до нього, що можна тлумачити як наслідок мобілізації внутрішніх ресурсів у кризових умовах, коли необхідно вибудовувати власне життя докорінно по-іншому.

Застосування методу факторного аналізу уможливило виокремлення фундаментальних ознак, заснованих на взаємозв'язку системи переконань та життєвої задоволеності особистості в кризових умовах. За даними факторного аналізу такими факторами виявилися: «Фундаментальні уявлення про світ», «Соціальна задоволеність», «Задоволеність індивідуальним життєвим простором», «Задоволеність здоров'ям» та «Інтегральна життєва задоволеність».

3. Здійснено порівняльний аналіз соціально-психологічних особливостей системи переконань вимушених переселенців та осіб, не змушених до переселення. З'ясовано, що між зазначеними категоріями респондентів є низка розбіжностей за показниками базових переконань та життєвої задоволеності. Це надало можливість виділити соціально-психологічні особливості системи переконань вимушених переселенців, віднесених до групи осіб з низькою соціальною мобільністю в кризових умовах, які полягають у різкому падінні відчуття індивідуального добробуту, меншій задоволеності різноманітними аспектами життєдіяльності і життєздійснення (здоров'ям, трудовою діяльністю, відпочинком, власним настроєм, економічним становищем) та базовими переконаннями про себе, як менш щасливих та везучих, а про навколишній світ – як менш справедливий і безпечний в цілому.

4. Розроблено соціально-психологічну програму оптимізації системи переконань особистості в кризових умовах, засновану на принципах системності, динамічності, гнучкості, диференційованого прогнозування, перспективності, та проведено оцінку її ефективності. Провідними характеристиками корекційно-розвивальної роботи було визначено взаємозв'язок системи переконань особистості з її мотивацією до покращення життя, орієнтацією на незалежність, соціальною зрілістю, за умови організованого, цілеспрямованого соціально-психологічного впливу на неї, з урахуванням домінуючих мотивів діяльності, в інтересах розвитку гуманістичних переконань, особистісного потенціалу, соціальної мобільності, підтримки ефективної життєдіяльності і соціально-психологічної адаптації.

Дієвість розробленої соціально-психологічної програми оптимізації системи переконань особистості в кризових умовах засвідчена зростанням

показників задоволеності досліджуваних різними сторонами власного життя та узгодженості переконань про власне Я, навколишнє середовище, соціальну справедливість, успіх та досягнення.

Перспективи подальшого дослідження. Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми вивчення системи переконань особистості в кризових умовах та соціально-психологічних засад її оптимізації. Перспективи подальших наукових студій вбачаються у вивченні системи переконань на інших етапах онто- та соціогенезу особистості; у розробці тренінгових заходів з розвитку системи переконань та протективних життєвих орієнтацій особистості у напрямку конструювання моделі майбутнього в контексті відображення соціальної дійсності.

Основний зміст дисертації відображено у таких публікаціях авторки:

Монографії:

1.1. Huliaieva A., Papucha M. The results of the correlation analysis of data on the selection of forced movements from the ATO area / New stages of development of modern science in Ukraine and EU countries: monograph / edited by authors. 6th ed. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2019. P. 340-356. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті результатів кореляційного аналізу даних про систему переконань вимушених переселенців).*

Статті у наукових фахових виданнях:

2.1. Блискун О.О., Гуляєва А.С. Сучасні проблеми реінтеграції молоді в умовах вимушеної міграції. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. № 1 (39). Т. 2. С. 119-132. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті системи переконань особистості в умовах вимушеної міграції).*

2.2. Гуляєва А.С. Роль системи переконань у житті особистості. *Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка; Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. Вип. 36. С. 31-40.

2.3. Гуляєва А.С. Психологічні особливості вимушеного переселення. *Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка; Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. Вип. 37. С. 66-75.

2.4. Гуляєва А.С. Психологічні особливості системи переконань у вимушених переселенців. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. Херсон: Гельветика, 2018. Вип. 2. Т.1. С. 30-35.

2.5. Гуляєва А.С., Ковальчук Ю.О. Аналіз емпіричних даних щодо задоволеності життям та системи переконань особистості в кризових умовах. *Теорія і практика сучасної психології: зб. наук. праць Класичного приватного університету*. Запоріжжя: Вид-во КПУ, 2019. № 2. Т. 1. С. 37-41. (*Особистий внесок авторки полягає у розкритті соціально-психологічних особливостей системи переконань особистості в кризових умовах*).

2.6. Гуляєва А.С. Психологічна характеристика системи переконань особистості кризових умовах за результатами інтерв'ю. *Colloquium-journal. Psychological sciences. Philosophical sciences. Philology: Międzynarodowe czasopismo naukowe*. Warszawa, Polska. 2019. № 6(30). Część 6. S. 8-11.

2.7. Гуляєва А.С., Скрипник К.І., Жигаренко І.Є., Завацький В.Ю., Царенок Л.Б. Психологічна корекція посттравматичних стресових розладів особистості у кризові та посткризові періоди життя. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2022. № 3 (59). С. 45-56. (*Особистий внесок авторки полягає у розкритті специфіки системи переконань особистості у кризові періоди життя*).

Статті у матеріалах науково-практичних конференцій та інших виданнях:

3.1. Гуляєва А.С. Соціально-психологічні складові системи переконань особистості. *Актуальні питання соціальної та практичної психології у координатах сучасних парадигм: зб. наук. статей за матеріалами III Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Северодонецьк, 23-24 січня 2015 р.). Северодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2015. С. 12-14.

3.2. Гуляєва А.С. Збереження психічного здоров'я особистості в кризових ситуаціях. *Наукова дискусія: питання педагогіки і психології: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 2-3 грудня 2016 р.). К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2016. С. 171-174.

3.3. Гуляєва А.С. Корисні переконання як фактор саморегуляції особистості. *Психологія і педагогіка в системі сучасного гуманітарного знання XXI століття: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Харків, 9-10 грудня 2016 р.). Х.: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2016. С. 91-93.

3.4. Huliaieva A.S. Useful beliefs as a factor of personality self-regulation. *Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social sciences*: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції (Kielce, 28-29 december 2016). Kielce: Holy cross Univercity humanitarian pedagogical faculty, 2016. P. 207-209.

3.5. Гуляєва А.С. Особливості переживання стану фрустрації у вимушених переселенців. *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук*: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 23-24 березня 2018 р.). Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2018. Ч. I. С. 18-21.

3.6. Гуляєва А.С. Психологічні особливості переживання кризи в умовах вимушеного переселення. *Інсайт: зб. наук. праць студентів, аспірантів та молодих вчених за матеріалами III Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Соціально-психологічні технології розвитку особистості»* (м. Херсон, 18-19 квітня 2018 р.). Херсон: Гельветика, 2018. Вип. 15. С. 75-77.

3.7. Гуляєва А.С. Дослідження системи переконань у вимушених переселенців за методом факторного аналізу. *Modern educational space: the transformation of national models in terms of integration*: зб. наук. статей за матеріалами II Міжнародної наукової конференції (Leipzig, 26 October 2018). Leipzig: Leipzi Univercity, faculty of social and philosophy, 2018. P. 55-57.

3.8. Гуляєва А.С. Результати факторного аналізу даних щодо задоволеності життям та базових переконань на вибірці переселенців. *Педагогіка і психологія: актуальні проблеми досліджень на сучасному етапі*: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 5-6 квітня 2019 р.). К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2019. С. 115-117.

3.9. Гуляєва А.С. Аналіз ефективності проведення тренінгової програми психологічної підтримки вимушених переселенців у процесі переживання кризи. *Психологія переживання подій*: зб. наук. праць / за ред. М.В. Папучі. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. С. 42-58.

3.10. Федорова О.В., Гуляєва А.С. Система соціального захисту громадян як особливий соціальний інститут. *Соціально-психологічні проблеми гендерної стратифікації суспільства*: зб. наук. статей за матеріалами XV Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю) (м. Дніпро, 24 червня 2022 р.). Дніпро: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. С. 157-160. (Особистий внесок авторки полягає у розкритті специфіки системи соціального захисту вимушених переселенців).

АНОТАЦІЇ

Гуляєва А.С. Соціально-психологічні особливості системи переконань особистості в кризових умовах. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля МОН України. Київ, 2023.

Дисертаційне дослідження присвячене визначенню соціально-психологічних особливостей системи переконань особистості в кризових умовах.

Обґрунтовано теоретико-методологічні засади та методична база дослідження системи переконань особистості в кризових умовах, спрямовані на вивчення психологічних компонентів і предикатів системи переконань у взаємодії з провідними соціально-психологічними особливостями особистості. Виявлено критеріально-ступеневі характеристики сформованості системи переконань особистості (у групах з високою та низькою соціальною мобільністю) та їх взаємозв'язок з її саморегуляцією в кризових умовах. Встановлено відмінності у провідних показниках базових переконань та задоволеності життям в кризових умовах вимушеного переселення (фундаментальні уявлення про світ, соціальна задоволеність, задоволеність індивідуальним життєвим простором та здоров'ям, інтегральна життєва задоволеність).

Розкрито концептуальні й змістовно-процесуальні засади побудови соціально-психологічної програми оптимізації системи переконань особистості в кризових умовах, із визначенням основних складових її ефективної реалізації, через запровадження інноваційних соціально-психологічних психотехнологій.

Ключові слова: особистість, система переконань особистості, кризові умови, вимушене переселення, соціальна мобільність.

Huliaieva A.S. The socio-psychological features of the personal belief system in crisis. – Qualification scholarly work published as manuscript.

The dissertation for the degree of Candidate of Psychological Sciences in the specialty 19.00.05 – Social Psychology; Psychology of Social Work. Volodymyr Dahl East Ukrainian National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine. Kyiv, 2023.

The dissertation research is to identify the socio-psychological features of the personal belief system in crisis conditions.

The theoretical and methodological principles, and methodical basis of the research of the personal belief system in crisis conditions are substantiated, aimed at studying psychological components and predicates of personal beliefs system in interaction with the leading social and psychological features of personality. The criteria-step characteristics of the personal belief system formation (in groups with high and low social mobility) and their relationship with the self-regulation in crisis conditions are revealed. Differences in the leading indicators of the basic beliefs and life satisfaction in crisis of involuntary displacement (fundamental ideas about the world, social satisfaction, satisfaction with individual living space and health, integral life satisfaction) have been established.

The socio-psychological program for optimizing the person's beliefs system in crisis has been developed. It is based on the principles of consistency, dynamism, flexibility, differentiated forecasting, and prospects, and its effectiveness has been evaluated. The leading characteristics of correctional and developmental work were the interconnection of the person's belief system with its motivation to improve life, orientation towards independence, social maturity, with an organized, purposeful socio-psychological impact on it, taking into account the dominant motives of activity, in the interests of developing humanistic beliefs, personal potential, social mobility, maintaining effective life and socio-psychological adaptation.

The effectiveness of the developed socio-psychological program for optimizing the system of individual beliefs in crisis conditions is evidenced by increased indicators of satisfaction of those studied by the different aspects of their own lives and the consistency of beliefs about their own "I", the environment, social justice, success and achievements.

Key words: *personality, personal belief system, crisis, involuntary displacement, social mobility.*

Підписано до друку 02.03.2023 р.

ф. 60х90/16, ум. др. арк. 0,9

Зам. 02/03/23-31/1, накл. 100 пр.

Друкарня Прінт Квік

м. Київ, вул. Леонтовича 9, оф. 65

т. (044) 235-0009, 235-7528

printquick@ukr.net